

Ben Macintyre

AGENT SONJA

Armuke, ema, sõdur, nuhk

Inglise keelest tõlkinud
Lauri Liiders

Originaali tiitel:

Ben Macintyre

Agent Sonya

Viking 2020

Toimetanud Siiri Soidro

Kujundanud Virge Ilves

Copyright © 2020 by Ben Macintyre Books Ltd

Tõlge eesti keelde © Lauri Liiders ja Tänapäev, 2021

ISBN 978-9916-17-020-5

www.tnp.ee

Trükitud AS Printon trükikojas

*„Plekksepp, rätsep, sõdur, madrus ...
Kes saab olema mu abikaasa?“*

Traditsiooniline ennustusmäng,
mis oli levinud noorte naiste seas.

Sisukord

<i>Illustratsioonid</i>	9
<i>Illustratsioonide õigused</i>	11
<i>Kaardid</i>	14
<i>Sissejuhatus</i>	19
1. Tuulepööris	21
2. Oriendi hoor	44
3. Agent Ramsay	63
4. Kui Sonja tantsib	77
5. Spioonid, kes teda armastasid	93
6. Varblane	109
7. Conte Verde pardal	125
8. Meie naine Mandžuurias	135
9. Rändurielu	148
10. Pekingist Poolasse	159
11. Penni eest	174
12. Mutimullahunnik	193
13. Mugavusabieliu	214
14. Lapsröövel	230
15. Õnnelikud ajad	245
16. Barbarossa	257
17. Põrgutee	268
18. Aatomispioonid	283
19. Milicent MI5-st	301
20. Operatsioon Haamer	313
21. Kevadkohin	332
22. Great Rollright	345

23. Väga kõva pähkel	363
24. Ruth Werner	386
<i>Järelsõna: Teiste elu</i>	402
<i>Märkus allikate kohta</i>	409
<i>Valikbibliograafia</i>	423
<i>Tänuavaldused</i>	429

Illustratsioonid

Esimene sektsioon

1. Robert René Kuczynski, Ursula isa
2. Ursula Maria Kuczynski
3. Olga Muth, perekonna lapsehoidja, koos mõnede Kuczynskitega
4. Perekonna kodu Schlactensee järve ääres
5. Ursula teismelisena
6. Kuus Kuczynskite last
7. Saksa Noorkommunistide Liidu liikmed
8. Ursula müüb kommunistlikku kirjandust
9. Rudolf Hamburger umbes sel ajal, kui ta Ursulaga tutvus
10. Hiina kommunistid, kes hukati valge terrori ajal
11. Ursula tehtud foto pärast Shanghais maaletulekut
12. Agnes Smedley
13. „Piraadi portree“, mille tegi poolakast fotograaf ja spioon
Hirsch Herzberg
14. Punalipu ordeni sertifikaat, mille Ursula sai 1937. aastal
15. Mänguhoos koos kaaskommunistiga, kelleks on ilmselt Richard Sorge
16. Richard Sorge, Ursula värbaja ja armuke
17. Ursula koos Chen Hanshengi ja tema naisega
18. Rudi ja Ursula veidi enne naise lahkumist Moskvasse
19. Michael Hamburger, kes on 1933. aasta mais teele asumis
Vladivostokki
20. Ursula võtab päikest Conte Verde tekil
21. Maja Mukdenis
22. Ursula kodustehtud morsevõti
23. Johann Patra, Ursula armuke ja kaasspioon

24. Tüüpiline hiinlasest portselaniparandaja
25. Mao Zedong, kindral Zhu De ja Agnes Smedley
26. Polkovnik Gaik Lazarevitš Tumanjan
27. Ursula umbes 1935. aasta paiku
28. Kindral Janis Karlovitš Berzinš
29. Polkovnik Hadži-Umar Mamsurov, Ursula Nõukogude spioonijuht alates 1938. aastast
30. Len Beurton aastal 1939
31. Adolf Hitler Osteria Bavarias
32. Alexander Foote
33. Alexander Radó ehk Sandor, kes juhtis Rote Drei spioonivõrgustikku Šveitsis
34. Ursula kodu Šveitsi mägedes Genfi järve kohal
35. Olga Muth koos Ursula õdede Renate ja Sabine'iga
36. Nina, Ursula ja Johann Patra tütar, kaheaastasena
37. Rudi Hamburger 1939. aastal, peagi pärast Nõukogude sõjaväeluuesse värbamist
38. Emily Hahn ehk Mickey, vapper New Yorkeri korrespondent
39. Klaus Fuchsi interneerimiskaart
40. Ursula oma parimas riietuses, valmis kohtuma oma Nõukogude kontakti Sergeiga
41. Erich Henschke ehk Karl Kastro
42. Leitnant Joe Gould, Tööriista missioone juhtinud luureohvitser
43. Joan-Eleanori süsteem: revolutsiooniline uus tehnoloogia
44. Haamri spioon Toni Ruh
45. Haamri spioon Paul Lindner
46. Great Rollrightist läänes asuv raudteesild
47. The Firs, Great Rollright
48. Ursula koos lastega The Firsi aias
49. Milicent Bagot, MI5 kogenud kommunistikütt
50. William Skardon ehk Jim, kuulus ülekuulaja
51. Roger Hollis, kes kerkis 1956. aastal MI5 peadirektoriks

52. Melita Norwood, kõige kauem tegutsenud Nõukogude spioon
Briti pinnal
53. Ursula koos Ida-Saksa riikliku julgeolekuministeeriumi ohvitseridega
54. Vene ja Hiina margid Kim Philby, Agnes Smedley ja Richard Sorge
auks

Illustratsioonide õigused

Olen üritanud kontakti võtta kõigi autoriõiguse hoidjatega. Kirjastajatel palutakse tulevastes trükkides parandada kõik vead ja väljajätted, millele nende tähelepanu juhitakse.

Lühendid

BArch: Saksa Föderaalarhiiv

BStU: Endise Saksa Demokraatliku Vabariigi riikliku julgeolekuteenistuse arhiivi föderaalvolinik

NACP: National Archives at College Park, College Park, MD

1. ullstein bild/Getty Images
2. Sammlung Kuczynski, Zentral- und Landesbibliothek, Berliin
3. Peter Beurtoni loal
4. Peter Beurtoni loal
5. Peter Beurtoni loal
6. Ann Simpsoni loal
7. BArch, Bild 102-01355
8. BStU, MfS, HA IX/11, FV 98/66, Bd. 40, S. 125
9. Hamburgeri perekonna loal
10. CPA Media/Alamy
11. Hamburgeri perekonna loal
12. Agnes Smedley fotod, ülikooliarhiiv, Arizona osariikliku
ülikooli raamatukogu

13. Originaalfoto asukoht teadmata. Teosest Ruth Werner, „Sonjas Rapport“, Berlin: Neues Leben, 1977
14. BStU, MfS, HA IX/11, FV 98/66, Bd. 20, S. 98
15. Hamburgeri perekonna loal
16. Sputnik/TopFoto
17. Originaalfoto asukoht teadmata. Teosest Ruth Werner, „Sonya's Report“, London: Chatto & Windus, 1991
18. Hamburgeri perekonna loal
19. Hamburgeri perekonna loal
20. Hamburgeri perekonna loal
21. BStU, MfS, HA IX/11, FV 98/66, Bd. 39, S. 142
22. Hamburgeri perekonna loal
23. BArch, Bild 10-2167-04
24. Wellcome Library, London, kataloogitähis CC-BY 4.0
25. Helen Foster Snow foto. Tom Perry erikogu, Brigham Youngi ülikool
26. BStU, MfS, HA IX/11, FV 98/66, Bd. 39, S. 139
27. Peter Beurtoni loal.
28. Allikas teadmata
29. Allikas teadmata
30. Hamburgeri perekonna loal
31. NACP, RG 242.28: National Archives Collection of Foreign Records Seized
32. BStU, MfS, HA IX/11, FV 98/66, Bd. 39, S. 145
33. András Tromi loal
34. BStU, MfS, HA IX/11, FV 98/66, Bd. 40, S. 7
35. Ann Simpsoni loal
36. Hamburgeri perekonna loal
37. Hamburgeri perekonna loal
38. Sybill Clay ja Stella Caffyni foto. Emily Hahni pärandkogu
39. Briti Riigiarhiiv, Kew, KV2/1253
40. Peter Beurtoni loal
41. Briti Riigiarhiiv, Kew, KV2/3908

42. Erakogu. Teosest Jonathan S. Gould, „German Anti-Nazi Espionage in the Second World War: The OSS and the Men of the TOOL Missions“, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2019
43. NACP, RG 226: Records of the Office of Strategic Services
44. NACP, RG 226: Records of the Office of Strategic Services
45. NACP, RG 226: Records of the Office of Strategic Services
46. Peter Beurtoni loal
47. Peter Beurtoni loal
48. Peter Beurtoni loal
49. Taastrükitud Oxfordi ülikooli Lady Margaret Halli kolledži direktori loal
50. AP/Shutterstock
51. Keystone/Alamy
52. © Martin Pope/Camera Press, London
53. BArch, Bild 10-2167-11

Lõpulehekülgede materjalid

Perekonnafotod ja dokumendid lõpulehekülgedel on taastrükitud Hamburgeri perekonna ja Peter Beurtoni loal. Trinity katsetuste ja Richard Sorge fotode autoriõigus: Getty Images.

Ursula rännakud 1928–1950

Ursula rännakud:

① New York, 1928	⑥ Moskva, 1937, 1938
② Shanghai, 1930	⑦ London, 1938
③ Moskva, 1933	⑧ Genf, 1938
④ Mukden, 1934	⑨ Oxford, 1941
⑤ Varssavi, 1935	⑩ Berliin, 1950

Ursula Hiina

1931. aastal Jaapani poolt vallutatud ja okupeeritud ala

1931. aastal kommunistide käes olnud sisemaa

0 400 miili

0 500 km

NSV Liit, 1941

PÕHJA-JÄÄMERI

London

SOOME

Operatsioon
Barbarossa

Leningrad

Moskva

Odessa

Millerovo

Saraatovi töölaager

Uurali mäed

NSV LIIT

Karagandõ töölaager

Semipalatinski tuumakatsetusala

Trans-Siberi raudtee

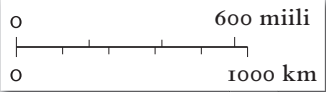
Vladivostok

Mukden

Peking

H I I N A

Shanghai

SISSEJUHATUS

Kui oleksid 1945. aastal külastanud idüllilist Great Rollrighti küla Inglismaal, siis oleks vahest jäänud sulle seal silma kõhn, tumedajuukseline ja ebatavaliselt elegantne naine, kes väljub kivist taluhoonest nimega The Firs ja istub jalgrattasadulasse. Tal oli kolm last ja abikaasa Len, kes töötas lähedal alumiiniumitehases. Naine oli sõbralik, kuid veidi kinnine, ning kõneles inglise keelt vaevu aimatava aktsendiga. Ta küpsetas suurepäraseid kooke. Tema naabrid Cotswoldsis* teadsid tema kohta vähe.

Nad ei teadnud, et see naine, keda nad kutsusid missis Burtoniks, on tegelikult Punaarmee polkovnik Ursula Kuczynski – pühendunud kommunist, autasustatud Nõukogude sõjaväeluureohvitser ja hea väljaõppega spioon, kes oli luureoperatsioone läbi viinud Hiinas, Poolas ja Šveitsis, enne kui ta Moskva käsul Inglismaale saabus. Nad ei teadnud sedagi, et kõigil tema kolmel lapsel on eri isa ning et ka Len Burton on salaagent. Nad ei teadnud, et ta on saksa päritolu juut, fanaatiline natsismivastane, kes on natside järele luuranud II maailmasõja ajal ning luurab nüüd Suurbritannia ja USA järele uue külma sõja käigus. Nad ei teadnud ka seda, et The Firsi taga asuvas välipeldikus asub Mrs Burtoni (tegelikult Beurtoni) konstrueeritud võimas raadiosaatja, mis on ühenduses Nõukogude luure peakorteriga Moskvast. Great Rollrighti külaelanikud ei teadnud sedagi, et oma viimase sõjaegse missiooni käigus oli Mrs Burton aidanud kommunistlikel spioonidel

---

* Mägine maapiirkond Inglismaa edelaosas Stratford-upon-Avoni ja Bathi vahel. Tõlkija märkus.

sisse imbuda ülisalajasse ameeriklaste langevarjurioperatsiooni, millega toimetati natsivastaseid agente surevasse Kolmandasse Reich'i. Need „head sakslased“ spioneerisid väidetavasti Ameerika heaks, kuid tegelikult töötasid nad Great Rollrightis elava polkovnik Kuczynski alluvuses.

Kuid Mrs Burtoni kõige olulisem salaamet pidi muutma maailma saatust: ta aitas NSV Liidul aatomipommi ehitada.

Ursula oli juba aastaid juhtinud kommunistlike spioonide võrgustikku, mis asus sügaval keset brittide tuumarelvastuse arendamisprogrammi, ja edastanud Moskvale informatsiooni, mis viimaks võimaldab Nõukogude teadlastel kokku panna oma tuumaseadeldise. Ta osales täiel määral külaelus, tema saiakesi kadestasid kogu Great Rollrighti naised. Kuid sellega paralleelses salaelus vastutas ta muu hulgas jõutasakaalu säilitamise eest Ida ja Lääne vahel ja uskus, et aitab ära hoida tuumasõda, kui varastas ühe poole tuumasaladusi, et neid teisele poolele anda. Kui ta koos talongiraamatu ja kottidega jalgrattale istus, läks ta tegelikult ostma eluohtlikke saladusi.

Ursula Kuczynski Burton oli ema, koduperenaine, kirjanik, suurepärase radist, meisterspioon, kuller, sabotöör, pommitegija ja külma sõja salaagent – seda kõike samal ajal.

Tema koodnimi oli Sonja. See on tema lugu.

TUULEPÖÖRIS

Kui üks Berliini politseinik 1. mail 1924 kumminuiaga 16-aastast tüdrukut vastu selga löi, sünnitas ta sellega tulevase revolutsioonäari.

Tuhanded berliinlased olid juba mitu tundi maiparaadi ajal tänavatel sammunud ja tähistanud iga-aastast töörahva püha. Nende seas oli hulgaliselt kommuniste ja suur noortedelegatsioon. Nad kandsid punalippe ja plakateid kirjadega „Käed eemale Nõukogude Liidust“ ning üürgasid kommunistide laule: „Oleme punatuleviku sepad / meie vaim on tugev / sepistame õnne võtmeid.“ Valitsus oli poliitilised demonstratsioonid keelustanud ja tänavaid ääristasid politseinikud, kes toimuvat süngelt pealt vaatasid. Käputäis fašistide pruunsärklasi oli tänavanurgale kogunenud, et demonstrante maha karjuda. Puhkesid mõned rüselused. Läbi õhu lendas pudel. Kommunistid laulsid üha valjemini.

Noorkommunistide grupi esireas marssis kõhn tüdruk, kes kandis töölise soni. Kahe nädala pärast saab ta 17-aastaseks. See oli Ursula Kuczynski esimene tänavademonstratsioon ning tema silmad särasid põnevusest, kui ta plakatit lehvitas ja üürgas saksa töölishümni: „*Auf, Auf, zum Kampf*“ („Üles, üles, võitluse nimel“). Ursula hüüdnimi oli Tuulepööris ning ta lausa tantsis suurest rõõmust, kui ta teiste kõrval marssis ja laulis.

Paraad pöördus Mittelstrassele, kui politsei neile kallale kargas. Ursula meenutab, kuidas „pidurite krigin laulmise summutas

ning siis kõlasid karjed, politseiviled ja protestihüüded. Noored tõugati pikali ja tiriti veokitesse“. Kogu selles segaduses tõugati ka Ursulat ja ta kukkus kõnniteele. Kui ta üles vaatas, nägi ta enda kohal kogukat politseinikku. Tema rohelise mundri kaenlaalused olid higist märjad. Mees irvitas, tõstis kumminuia ja virutas sellega täiest jõust Ursulale vastu selga.

Tema esimene reaktsioon oli põletav viha, millele järgnes kõige teravam valuaisting, mida ta oli kunagi kogenud. „See tegi nii kõvasti haiget, et ma ei suutnud enam korralikult hingata.“ Noor kommunistist sõber nimega Gabo Lewin tiris ta ühte ukseavasse peitu. „Pole midagi, Tuulepööris,“ ütles ta, hõõrudes seda kohta tüdruku seljal, mida kumminui oli tabanud. „Küll sa selle üle elad.“ Ursula grupp oli laiali jooksnud. Mõned olid juba arreteeritud. Kuid veel tuhanded marssijad lähenesid laia tänavat pidi. Gabo tiris Ursula püsti ja ulatas talle ühe mahakukkunud plakati. „Jätkasin demonstratsiooniga,“ kirjutas ta hiljem, „teadmata veel, et see otsus määrab mu edasise elusuuna.“

Ursula ema oli ülivihane, kui tütar õhtul koju saabus, riided katki rebitud ja seljal suur verevalum.

Berta Kuczynski tahtis teada, mida Ursula küll mõtles, et „ta tänavaid pidi luusis koos purjus teismeliste kambaga, ise täiel häälel lõuates“.

„Me polnud purjus ja me ei lõuanud,“ nähvas Ursula vastu.

„Kes need noored üldse on?“ tahtis Berta teada. „Miks sa sedasorti seltskonnaga ringi jõlgud?“

„See „sedasorti seltskond“ on noorkommunistide kohalik haru. Ma olen selle liige.“

Berta saatis Ursula isa töötuppa.

„Mina austan iga inimese arvamusevabadust,“ teatas Robert Kuczynski oma tütrele. „Kuid seitsmeteistaastane tüdruk pole veel piisavalt küps poliitikale pühendumiseks. Seega ma palun

sult täiesti viisakalt, et sa tagastaksid oma liikmekaardi ja ootaksid selle otsuse langetamisega veel mõne aasta.“

Ursulal oli vastus juba valmis. „Kui seitsmeteistaastased on piisavalt vanad, et käia tööl, kus neid ekspluateeritakse, siis on nad piisavalt vanad ka ekspluateerijate vastu võitlemiseks ... ja just seetõttu olen ka mina hakanud kommunistiks.“

Robert Kuczynski suhtus kommunistidesse sümpaatiaga ja tegelikult isegi imetles tütre julgust, kuid oli selge, et Ursulaga saavad vanemad veel päevi näha. Kuczynskid toetasid tööliklassi võitlust, kuid see ei tähendanud veel, et nad oleksid soovinud oma tütart selle ridades näha.

Robert ütles Ursulale, et tema poliitiline radikalism on vaid mööduv tuju. „Viie aasta pärast sa naerad selle üle.“

Kuid tütar andis vastu: „Viie aasta pärast tahan ma olla kaks korda tublim kommunist.“

Kuczynskid olid rikkad, mõjukad ja heade suhetega ning sarnaselt kõigi teiste Berliini juudiperedega ei osanud nemadki karta, et paarikümne aasta pärast pole nende senisest maailmast enam midagi järel, sest sõda, revolutsioon ja süstemaatiline genotsiid on selle minema pühkinud. Berliinis elas 1924. aastal 160 000 juuti, mis oli kolmandik kogu Saksamaa juudirahvast.

Robert René Kuczynski (raske kirjutada, kuid lihtsam hääldada: *ko-tšin-ski*) oli Saksamaa lugupeetum demograafiastatistik – üks neist teerajajatest, kes hakkas arvandmeid kasutama ühiskondliku poliitika kujundamise eesmärgil. Tema meetod rahvastikustatistika näitajate väljaarvutamiseks – Kuczynski määr – on tänapäevalgi kasutusel. Roberti isa oli edukas pankur ja Berliini väärtpaberibörsi president, kes pärandas pojale kire arvude vastu ja ühtlasi piisavalt raha, et seda kirge rahuldada. Robert oli leebe loomuga ja pedantne õpetlane, „intellektuaalide kuue põlvkonna“ uhke järeltulija, kellele kuulus suurim eraraamatukogu Saksamaal.

Robert abiellus 1903. aastal Berta Gradenwitziga, kes pärines samuti saksa-juudi äriintellektuaalide seast ja oli kinnisvaraarendaja tütar. Kunstnikukalduvustega Berta oli arukas ja samas üsna laisk. Ursula varaseimad mälestused oma emast koosnesid värvidest ja mustritest: „Kõik särab kuldpruunilt. Samet, tema juuksed ja silmad.“ Berta polnud andekas maalija, kuid keegi polnud seda talle öelnud, seega plätserdas ta õnnelikult edasi, olles küll abikaasale pühendunud, kuid jättes väsitava igapäevase lapsehoiu teenijate hooleks. Kosmopoliitsed ja ilmalikud Kuczynskid pidasid end eelkõige sakslasteks ja alles seejärel juutideks. Kodus räägiti sageli inglise või prantsuse keeles.

Kuczynskid tundsid kõiki, kellel Berliini vasakpoolsete intellektuaalide ringkondades vähegi kaalu oli: marksistide liidrit Karl Liebkechti, kunstnikke Käthe Kollwitzi ja Max Liebermanni, ning Walther Rathenau, töösturit ja Saksamaa tulevast välisministrit. Albert Einstein oli üks Roberti lähimaid sõpru. Ükskõik millisel õhtul võis Kuczynskite õhtusöögilaua taha koguneda hulk kunstnikke, kirjanikke, teadlasi, poliitikutid ja intellektuaale – nii juute kui ka mittejuute. See on vaieldav, kuhu Robert täpselt asetus Saksamaa ülikeerukas poliitilises kaleidoskoobis, sest tema vaated kõikusid vasaktsentristmist kuni äärmusvasakpoolsuseni, kuid enda arvates seisis Robert nagunii parteikuuluvusest kõrgemal. Nagu Rathenau kord mürgiselt salvas: „Kuczynski moodustab alati ühemehepartei ja asetub siis selle vasemale tiivale.“ Ta töötas kuusteist aastat direktorina statistikaametis, mis asus Berliin-Schönebergi linnaosas – see polnud kuigi raske töökoorem ja jättis talle piisavalt aega akadeemilisteks uurimusteks, vasakpoolsetele ajalehtedele artiklite kirjutamiseks ja ühiskondlikult progressiivsetes kampaaniates osalemiseks, seda eelkõige selleks, et parandada elutingimusi Berliini agulites (kuigi pole kindel, kas ta ise neid külastama vaevus).